

TOMÁŠ URBÁNEK

VÝZNAM VÝZNAMU PRO PSYCHOLOGII

Klíčová slova: význam, reprezentace, reprezentační redeskripce, vývoj

Úvod

Poněkud vzletný titul tohoto příspěvku vyjadřuje přesvědčení, na kterém se shoduje poměrně mnoho současných i starších autorů, kteří se domnívají, že pro další rozvoj psychologie je klíčové hlubší porozumění otázkám přisuzování významu a povaze znakových procesů. Tento názor se už od vzniku psychologie jako vědecké disciplíny objevoval v mnoha publikacích, ale nebyl nikdy přijat do té míry, aby ovlivnil to, co by se v různých obdobích dalo nazvat psychologickým „mainstreamem“. Ve všech obdobích se ale objevují autoři, kteří tento názor v nějaké podobě vyjadřují a obhajují.

Mým cílem není podat historický přehled všech psychologických přístupů k otázkám významu. Bylo by to také určitě velmi náročné – kromě teoreticko-empirických přístupů existuje nepochybně také množství praktických, aplikovaných (např. terapeutických nebo psychodiagnostických) přístupů, u kterých jsou nějaká psychologická pojetí významu a obecněji znakových procesů patrně spíše implicitní a bylo by možné je explicitně formulovat teprve na základě důkladné znalosti praxe. Proto by takový úkol vyžadoval spíše dlouhodobější úsilí různě zaměřených a v různých oblastech zakotvených odborníků. Přesto bych se rád pokusil aspoň stručně uvést některé autory, kteří se otázkami psychologie významu zabývali nebo zabývají a u vybraných z nich uvést určitá pojetí, která mohou přispět k pochopení lidských znakových procesů. Podrobněji se některými z těchto autorů zabývám také na jiném místě (Urbánek, 2003).

Psychologové se zájmem o znaky a znakové procesy

Už v 19. století se znakovým procesům poměrně intenzívně věnovali např. Wilhelm Wundt a Karl Bühler, kteří rozpracovali mimo jiné typologie gest podle

jejich vztahu k objektu (podle Nötha, 1995), což jsou oblasti, kterým se kromě sociálních psychologů (v oblasti neverbální komunikace) věnují také sémiotici. Bühler se ale věnoval také komunikaci jazykové a jeho model organon týkající se tří základních funkcí jazyka (expresivní, reprezentační a apelativní) dnes patří k základním lingvistickým a sémantickým koncepcím, na které navazovalo mnoho dalších vědců. Začátkem 20. století bylo publikováno několik studií, které se primárně soustředily na jazyk a jejichž inspiračním zdrojem byl mimo jiné článek významného lingvisty Sapira s názvem *Speech as a Personality Trait* (1927; cit. podle Markela, 1998).

Psychologickým aspektům různých složek jazyka se z nejrůznějších hledisek věnuje velké množství autorů v mnoha oblastech psychologie. Jsou to autoři tak rozdílní jako kognitivní psycholog George Miller (např. 1990, 1999; Miller et al., 1993), komunikační psychologové Paul Watzlawick nebo Gregory Bateson (viz např. Watzlawick et al., 1999) nebo překvapivě velké množství psychologů, kteří se na základě textových dat pokoušejí vyvíjet různé systémy znaků, pomocí nichž diagnostikují např. rysy osobnosti nebo psychické poruchy (viz např. Kreidler a Kreidler, 1900; Smith, 1992; Gottschalk, 1995). Významným představitelem psychologie a současně strukturalismu je Jean Piaget, který se také systematicky věnoval vývoji lidských symbolických funkcí.

Význam považovalo za důležitou proměnnou v první polovině 20. století velké množství psychologů, jak ve své knize dokládá Marjorie B. Creelmanová (Creelman, 1966). Např. Floyd Henry Allport (1955; cit. podle Creelmanové, 1966) přirovnává postavení významu v psychologii k postavení nevlastního dítěte, jakési Popelky, která je ostatními nucena nést tíhu jejich teorií do té doby, dokud není odhalena její skutečná identita – pak se stává královnou. Floyd H. Allport se zabýval otázkami významu v oblasti vnímání; další autoři upozorňovali na jeho důležitost např. v souvislosti s pamětí (např. Frederick Bartlett – viz Smith, 2001).

Manželé Shulamith a Hans Kreidlerovi (např. 1990, 1993), kteří vytvořili zpracované psychologické přístupy k významu (viz Urbánek, 2002, 2003) jsou jedni z autorů, kteří kritizují současnou kognitivní psychologii za její přílišnou orientovanost na zpracování informací, ve kterém jsou nejdůležitější gramatické nebo syntaktické aspekty psychiky nebo mysli. Podle jejich názoru nelze kognitivní funkce člověka od významu oddělit. Také Jerome Bruner (1990) zastává tuto pozici a tvrdí, že v centru zájmu kognitivní psychologie v jejích počátcích byl význam. Brzy se ale důraz posunul od „významu“ k „informacím“ a od „konstrukce významu“ ke „zpracování informací“, což jsou velmi odlišné věci (Bruner, 1990, s. 4).

Některým z výše jmenovaných autorů jsem se poměrně podrobně věnoval na jiném místě (Urbánek, 2002, 2003). V tomto příspěvku bych rád uvedl pojetí psychosémiotiky, jak je ve své knize prezentuje Howard A. Smith (2001). V ní ve značné míře odkazuje na pojetí inteligence Howarda Gardnera (1999) a model reprezentační redeskripce Annette Karmiloff-Smithové (Karmiloff-Smith, 1995). Rád bych upozornil na podobnost myšlenek těchto autorů s některými autory citovanými v úvodu; přestože se často vzájemně necitují a jejich práce

vycházejí z odlišných teoretických nebo metodologických východisek, lze mezi nimi najít mnoho podobností.

Smithova psychosémiotika

Smith (2001) ve své knize uvažuje o lidské kognici jako o souboru syntaktických, sémantických a pragmatických procesů, které vzájemně interagují a neustále se proměňují a jejichž prostřednictvím jedinec formuje a současně je formován okolním prostředím. Kognitivní procesy podle jeho názoru probíhají v relativně nezávislých, ale obvykle dobře integrovaných znakových kanálech (*signways*), které v podstatě ztotožňuje s Gardnerovými (1999) inteligencemi. Těchto kanálů je celkem sedm – jazykový, hudební, matematický, prostorový, tělesně-kinestetický, sociálně-osobní a naturalistický.

Jak už napovídá samotný název, v jazykovém znakovém kanále pracujeme především s jazykovými znaky, v hudebním znakovém kanále s tóny a rytmy, v matematickém s čísly, matematickými symboly, pojmy a vztahy, a v prostorovém integrujeme především vizuální, ale i hmatové vjemy, např. při manipulaci s objekty, navigaci prostorem, čtení map, fotografií, filmů, kreseb atd. Tělesně-kinestetický znakový kanál je důležitý pro všechny pohybové aktivity jako je např. sport nebo tanec, ale i pro mimiku a gestikulaci a další složky „řeči těla“. Sociálně-osobní kanál hraje klíčovou roli v našem porozumění sobě samým a druhým lidem a konečně kanál naturalistický (*naturalistic*) je klíčový pro rozpoznávání vzorců a dalších zákonitostí v přírodním a kulturním prostředí, tzn. pro kategorizaci.

Smith (2001) považuje za důležité rozlišovat mezi pojmem *intelligence* jako určitého biopsychologického potenciálu, pojmem *modulu* jako nějaké oblasti mozku s přesně definovanou funkcí, pojmem *domény* jako souboru konkrétních kulturních aktivit a pojmem *pole* jako kulturní instituce. Roli těchto pojmů v celém pojetí lze ilustrovat např. výrokem: Úspěšnost šachisty (*doména* šachové hry) v simultánních partiích (*pole* šachových turnajů nebo soutěží) je podmíněna vynikající funkcí prostorové paměti (součástí prostorové *intelligence* závislá také na funkci příslušných oblastí mozku – *modulů*). Znakové kanály podle Smitha (2001) zprostředkovávají spojení mezi těmito čtyřmi složkami – na jedné straně inteligencemi a moduly, které představují spíše biologickou nebo psychologickou stránku znakových procesů, a na druhé straně doménami a poli, které představují jejich sociokulturní aspekty.

Právě moduly a doménami se zabývá Karmiloff-Smithová (1995) ve své knize *Beyond Modularity*, ve které z pozic kognitivní vývojové psychologie kritizuje jednak nativismus Jerryho A. Fodora a jednak pojetí doménové obecného vývoje, jak je lze najít u Jeana Piageta (se kterým v počátcích své kariéry v Ženevě spolupracovala) nebo Jeroma Brunera. Všem těmto autorům přiznává kredit za to, že určité otázky a odpovědi nebo aspoň náznaky odpovědí formulovali, ale domnívá se, že se v zásadních věcech mylí. Protože její pojetí podle mého názoru naznačuje mnohé o fungování lidských znakových procesů, rád bych se jejím argumentům věnoval podrobněji.

Vývoj, doménová specifičnost a model reprezentační redeskripce

Karmiloff-Smithová je vývojová kognitivní psycholožka, která ve svém pojetí zaujímá pozici na půli cesty mezi Fodorovým nativismem (vyjádřeným v jeho knize *The Modularity of Mind*, 1983) a Piagetovým konstruktivismem. Zatímco Fodor tvrdí, že dítě se rodí s předem strukturovanými mozkovými moduly, které zabezpečují důležité kognitivní funkce, jsou vůči sobě informačně opouzdřené, takže mezi nimi neexistuje přímá komunikace, a fungují víceméně automaticky poté, kdy na svém vstupu rozpoznají specifická relevantní data, Karmiloff-Smithová (1995) oprávněně upozorňuje na to, že tím v podstatě popírá možnost psychického vývoje. Místo toho navrhuje posun od tohoto striktního nativismu směrem k piagetovskému konstruktivismu a namísto „modularity myslí“ nabízí pojetí její postupné „modularizace“, která probíhá postupně v závislosti na úkolech, situacích nebo obtížích, se kterými se dítě v průběhu života setkává, ale do jisté míry také autonomně v důsledku vnitřní dynamiky.

Z toho důvodu není centrálním pojmem modul ani inteligence jako v případě Fodora nebo Gardnera či Smithe, ale doména jako soubor reprezentací podporujících určitou oblast znalostí nebo dovedností. Pro Fodora je doménou např. jazyk, ale různí autoři uvažují ještě o dalším dělení domén na tzv. mikrodomény jako např. syntax rodného jazyka nebo osvojování si zájmen. Tento názor přijímá i Karmiloff-Smithová, podle níž vývoj neprobíhá obecně ve všech doménách současně, jak to tvrdí např. Piaget nebo Bruner, ale v každé z domén zvlášť a do jisté míry nezávisle (to je základní vlastnost doménově specifického vývoje). Dokonce je možné říci, že v každé z domén probíhá vývoj opakovaně nebo do jisté míry simultánně v různých mikrodoménách.

V tom spočívá zásadní rozdíl mezi stadiálním a fázovým pojetím vývoje. Karmiloff-Smithová (1995) zastává fázové pojetí psychického vývoje, který probíhá v různých doménách nebo mikrodoménách zvlášť a jednotlivé schopnosti, dovednosti nebo funkce procházejí fázemi hypotetického procesu, který nazývá reprezentační redeskripce. V jejím průběhu dochází k postupnému rekódování původně procedurálních reprezentací na různé jiné formáty.

Proces reprezentační redeskripce lze stručně popsat jako postupný přechod od implicitních k explicitním reprezentacím doménově specifických obsahů a procesů. Vhodným příkladem takového přechodu může být postupné zlepšování dovedností při učení se hře na libovolný hudební nástroj. Zpočátku jsou dovednosti na implicitní úrovni (označované I), což se projevuje např. tím, že hráč není schopen skladbu, kterou se učí, zahrát od libovolného místa, ale pouze od začátku do konce. Udělá-li chybu, nedokáže zpravidla navázat tam, kde skončil, ale musí se vrátit na začátek. S pokračujícím se zvyšováním úrovně dovednosti je dosaženo tzv. behaviorálního mistrovství, kdy dítě svůj úkol zvládne pokaždé.

To ale brzy přestane stačit. Karmiloff-Smithová (1995) tvrdí, že ve fázi I jsou jednotlivé reprezentace přístupné ostatním složkám kognitivního systému, ale pouze jako celek. Pro pružnější (i když ne tak automatizovanou) práci s reprezentacemi je žádoucí, aby byly jednotlivé složky reprezentací přístupny také

ostatním systémům (např. v rámci dalších domén). Proto rozlišuje další tři úrovně, které jsou postupně stále explicitnější: úroveň E1, na které jsou jednotlivé části reprezentací přístupné pro další systémy v rámci dané domény, ale i pro jiné domény, ale ještě nejsou přístupné vědomé kontrole a verbalizaci, úroveň E2, na které už jsou jednotlivé reprezentace a jejich části kontrolovatelné vědomím, ale stále ještě neverbalizovatelné, a konečně úroveň E3, kdy už je možné tyto obsahy také verbalizovat. Při postupném rekódování nebo redeskripci reprezentací z nižších úrovní na vyšší jsou tyto obsahy podle autorky ukládány ve stále komprimovanější podobě, což umožňuje jejich stále pružnější používání v různých situacích. Důležitým důsledkem je to, že reprezentace jsou v paměti uloženy v několika různých formátech, což může znamenat, že „mysl se může ukázat jako velmi redundantní sklad znalostí a procesů“ (Karmiloff-Smith, 1995, s. 23).

Proces reprezentační redeskripce má v současné kognitivní vývojové psychologii zatím pochopitelně pouze hypotetický status. Na jeho existenci ale lze podle autorky tohoto pojetí usuzovat na základě opětovného výskytu chyb, které už dítě předtím dokázalo eliminovat (jak dokládají výsledky velkého množství studií, které cituje). Jejich opětovný výskyt ale neznamená, že by se dítě zhoršilo nebo se znovu vrátilo na předchozí úroveň, ale to, že při snaze dosáhnout explicitní úrovně této funkce nebo dovednosti dochází k procesu reprezentační redeskripce, při kterém dítě vytváří a testuje vlastní pravidla zacházení s reprezentacemi a jejich částmi, což způsobuje znovuobjevení chyb. Tyto chyby se zdají být podobné jako v případech předchozích fází vývoje, ve skutečnosti jsou ale kvalitativně odlišné. Tyto jevy lze vysvětlit na základě rozdílu mezi behaviorální změnou, která má v mnoha mikrodoménách po určité časové období tvar tzv. U-křivky (dočasný pokles výkonu a opětovný návrat na předchozí úroveň), a reprezentační změnou, která má podobu víceméně stabilního růstu počtu a komplexnosti reprezentací.

Hlavní domény (nebo možná superdomény), kterými se Karmiloff-Smithová ve své knize zabývá, jsou oblast jazyka (dítě jako jazykovědec), matematiky (dítě jako matematik), fyziky (dítě jako fyzik), psychologie (dítě jako naivní nebo „lidový“ psycholog) a symbolických systémů notace jako je písmo, hudební notace, ikony apod. (dítě jako „notátor“, zapisovatel). Kromě podobnosti s rozlišováním různých inteligencí u Gardnera (1999) a znakových kanálů u Smithe (2001), kteří jsou ale do jisté míry ze stejného „tábora“ jako ona, lze upozornit ještě na fakt, že Karmiloff-Smithová (1995) uvažuje o dětech jako o vědcích, kteří si v průběhu vývoje postupně vytvářejí „teorie“ týkající se reprezentací znalostí v různých doménách. To je do značné míry podobné pojetí psychologie osobních konstruktů George Kellyho (1955).

Jednou z otázek, ve které se Karmiloff-Smithová (1995) rozchází se svým učitelem Piagetem, je úloha non-ekvilibria jako hybatele psychického vývoje. Podle ní k vývoji dochází i ve stavu ekvilibria, bez známky toho, že by byli jedinci, u kterých dochází k těmto změnám, v nějaké nerovnováze. Pak vyvstává zásadní otázka, co je příčinou toho, že dochází ke změně, když tomu podle Piagetovy teorie nic nenasvědčuje.

Na závěr této části je nutné upozornit na to, že Karmiloff-Smithová je do značné míry součástí proudu kognitivní psychologie, který je založen na představě mysli jako počítače zpracovávajícího informace. Také její návrhy dalších postupů testování teorie a různých modelů reprezentační redeskripce vychází z těchto přístupů – jako slibné paradigma navrhuje konekcionismus. Přesto její přístup lze podle mého názoru chápat jako příspěvek k porozumění lidským znakovým procesům.

Podobnost pojetí s představami sémiotiků

O mnoha z výše uvedených myšlenek lze uvažovat nejen v kontextu kognitivní vývojové psychologie, ale také v kontextu sémiotiky jako souboru přístupů ke zkoumání znaků a znakových procesů. Model reprezentační redeskripce by mohl být vysoce relevantní pro řešení povahy jednoho ze základních pojmů sémiotiky – sémioze.

Sémioze je centrálním pojmem sémiotiky pocházejícím od amerického pragmatického filosofa Charlese Sanderse Peirce (česky např. Palek, 1997). Jedná se vlastně o proces přisuzování významu nějakému znaku. V Peircově pojetí je založen na donekonečna probíhajícím cyklu, kdy je nějakému reprezentámenu (někdy nazývanému také nositelem znaku) zastupujícímu určitý objekt přiřazen interpretant, který zastupuje význam, který předtím s reprezentámenem spojen nebyl. Tento interpretant se pak v dalším průběhu cyklu stává novým reprezentámenem označujícím tentýž objekt a v důsledku nových zkušeností nabývá nových významů, čímž je spojován s dalšími interpretanty, které se pak opět stávají novými reprezentámeny a tak dále.

V psychologii je velmi dobře známo, že s mnoha znaky (tzn. objekty, událostmi, procesy apod., které pro jedince zastupují něco jiného) se pracuje (ve vnímání, paměti, myšlení atd.) na nevědomé nebo neuvědomované úrovni, a také na úrovni implicitní, tzn. nepřístupné verbálnímu vyjádření. A právě proces reprezentační redeskripce naznačuje, jak u dětí od narození probíhá v různých doménách přechod z implicitní fáze nějakého procesu nebo dovednosti na úroveň explicitní. Přitom zjevně dochází k postupnému obohacování a rozvíjení významu jednotlivých znaků, se kterými se v konkrétních situacích a úkolech pracuje.

Je také nutné upozornit na to, že relevanci teorie reprezentační redeskripce vzhledem k pochopení lidské sémioze ještě zvyšuje fakt, že se netýká pouze dětského věku. I v dospělosti lze získávání znalostí popsat jako proces postupného přechodu z implicitních úrovní na úroveň stále explicitnější a flexibilnější. Karmiloff-Smithová (1995) uvádí příklad lidských diskurzivních procesů, které se účastní vyprávění příběhu. Existují jedinci, kteří v této mikrodoméně dosáhli úrovně behaviorálního mistrovství. Jen málo z nich je ale schopno vědomé kontroly tohoto procesu a téměř nikdo vědomé a verbální reflexe prostředků, které v průběhu tohoto procesu používá, aby dosáhl zamýšleného účinku.

Zřejmá existence procesu reprezentační redeskripce v dospělosti nás může při uvažování o těchto tématech posunout z ontogenetické úrovně na úroveň fyloge-

netickou. Pak by bylo na základě tohoto přístupu možné uvažovat o tom, co odlišuje lidské znakové procesy od těchto procesů na subhumánní úrovni, a jaké jsou podmínky nutné pro vznik lidských způsobů přisuzování významu.

LITERATURA

- Bruner, J. (1990): *Acts of Meaning*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Creelman, M. B. (1966): *The Experimental Investigation of Meaning. A Review of the Literature*. Springer Publishing Company, Inc., New York.
- Fodor, J. A. (1983): *The Modularity of Mind*. MIT Press, Cambridge.
- Gardner, H. (1999): *Dimenze myšlení. Teorie rozmanitých inteligencí*. Portál, Praha.
- Gottschalk, L. A. (1995): *Content Analysis of Verbal Behavior. New Findings and Clinical Applications*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- Karmiloff-Smith, A. (1995): *Beyond Modularity: A Developmental Perspective on Cognitive Science*. MIT Press, Cambridge.
- Kreitler, S., Kreitler, H. (1990): *The Cognitive Foundations of Personality Traits*. Plenum Press, New York.
- Kreitler, S., Kreitler, H. (1993): *The Cognitive Determinants of Defense Mechanisms*. In: Hentschel, U., Smith, G. J. W., Ehlers, W., Draguns, J. G. (Eds): *The Concept of Defense Mechanisms in Contemporary Psychology. Theoretical, Research, and Clinical Perspectives*. Springer-Verlag, New York, 152–183.
- Markel, N. N. (1998): *Semiotic Psychology: Speech as an Index of Emotions and Attitudes*. Peter Lang Publishing, Inc., New York.
- Miller G. A. (1990): *The Place of Language in a Scientific Psychology*. *Psychological Science*, 1, 1, 7–14.
- Miller G. A. (1999): *On Knowing a Word*. *Annual Review of Psychology*, 1–19.
- Miller, G. A., Beckwith, R., Fellbaum, C., Gross, D., Miller, K. (1993): *Five papers about WordNet*. Staženo 10.10.2003 z adresy <ftp://ftp.cogsci.princeton.edu/pub/wordnet/5papers.pdf>.
- Nöth, W. (1995): *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press, Bloomington.
- Palek, B. (Ed.) (1997): *Sémiotika*. Karolinum, Praha.
- Sapir, E. (1927): *Speech as a Personality Trait*. *American Journal of Sociology*, 32, 892–905.
- Smith, H. A. (2001): *Psychosemiotics*. Peter Lang Publishing, Inc., New York.
- Smith, Ch. P. (Ed.) (1992): *Motivation and Personality*. *Handbook of Thematic Content Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Urbánek, T. (2002). *Psychosemantika v pojetí manželů Kreitlerových*. In: Baumgartner, F., Frankovský, M., Kentoš, M. (Ed.): *Sborník Sociálne procesy a osobnosť 2002*. Spoločenský ústav SAV, Ústav experimentálnej psychológie SAV, Košice.
- Urbánek, T. (2003): *Psychosemantika. Psychosemantický přístup ve výzkumu a diagnostice*. Psychologický ústav AV ČR a Nakladatelství Pavel Křepela, Brno.
- Watzlawick, P., Bavelasová, J. B., Jackson, D. D. (1999): *Pragmatika lidské komunikace. Konfrontace*, Hradec Králové.

ABSTRAKT

Článek je zaměřen na model reprezentační redeskripce Annette Karmiloff-Smithové v kontextu kognitivní vývojové psychologie a psychologických přístupů k významu. Na tomto modelu jsou založeny argumenty proti teoriím doménové obecného vývoje (jako u Piageta nebo Brunera). Je diskutována možná relevance tohoto přístupu pro sémiotický pojem sémioze.

ABSTRACT
THE MEANING OF MEANING FOR PSYCHOLOGY

Keywords: meaning, representation, representational redescription, development

The paper aims on the model of representational redescription by Annette Karmiloff-Smith in the context of cognitive developmental psychology and psychological approaches to meaning. Arguments against domain-general theories of development (like Piaget's or Bruner's) are based on this model. Possible relevance of the presented approach to semiotic concept of semiosis is discussed.